

№ 2 секция.

Е.А. БӨКЕТОВТІҢ ӘДЕБИ ЖӘНЕ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

ӘОЖ 418.2

Е.А. БӨКЕТОВ - ЭЛИТАРЛЫҚ ТІЛДІК ТҰЛҒА

Адилова А. С., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Касаннова А.А., “Ә.Ермеков атындағы мектеп-лицейі” КММ, Қарағанды, Қазақстан

Ұлттық мұратқа, өз халқының химия, металлургия, ғылым және мәдениет саласындағы дамуына айрықша үлес қосқан тұлға – Евней Бөкетов.

Дүниежүзілік ғылыми кеңістікте Букетов-Баешов әдісі эпонимімен белгілі Евней Арыстанұлы Бөкетов “Атан қомында туған адамнан” бастап, қазақша, орысша ғылыми, көркем прозаның, публицистикалық туындылардың авторы ретінде қалың көпшілікке кеңінен танымал. Алайда бұл атақты тұлғаның ақындық таланты да бар екені мәлім. Бұның дәлелі ретінде оның ағасы Қ.А. Бөкетов құрастырған “Ебінейдің бұлағы” [1] кітапшасын атауға болады. Қамзабай Арыстанұлы бұл шағын жинаққа ғалымның мұрағатынан табылған 9 өлеңін, сондай-ақ оның адамгершілігі мен ерен еңбегін көрсеткен белгілі ақындардың (Ө. Тәжібаев, М. Адамбаев, К. Салықов) және қызметтестерінің (М. Шарипов, М. Жамбеков, Ш. Амерханова) арнауларын енгізген. Осы кітапшада ерекше назар аудартқан шығарма - Евней Арыстанұлының өз ғылыми жұмысына берген поэзиялық сипаттамасы.

Біздің ойымызша, Е.Бөкетов – әдеби тілдің барлық мүмкіндіктерін еркін қолдана алатын, сонымен бірге тілді пайдалануға шығармашылықпен қарайтын, тіл мәдениетінің барлық нормаларын меңгерген *элитарлық тілдік тұлға*.

Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде тілдік тұлғаның көп типтері анықталған. Мәселен, қазақ ғалымдары Н. Уәли [2], Ж. Манкеева [3] элитарлық, ұлттық тілдік тұлғаға тән ерекшеліктерді санамалап көрсетсе, мәдени жағынан В.И. Карасик *сөйлеуші тілдік тұлғаны* [4], Ю.Н.Караулов *орыс тілдік тұлғасын* [5] зерттеген, сондай-ақ *тарихи тілдік тұлға, элитарлық тілдік тұлға* типтері бар. Тілдік тұлға түрлерінің жіктелуі негізінде тілге байланысты адамның вербалдық іс-әрекетінің қайталанып отыратын ерекшеліктері анықталады. Ғалымдар тілдік тұлға типтерінің әрқайсысын ойлауы, сөйлеуі, сөзқолданысы, мінез құлқы, жүріс-тұрысы, әлеуметтік дәрежесі, білімі және т.б. байланысты бөліп қарастырады.

Тілдік тұлға тақырыбына байланысты ғылыми еңбектерде «тілдік тұлға» ұғымынан басқа «ұлттық тілдік тұлға», «көркем тілдік тұлға», «күшті тілдік тұлға», «бірегей тілдік тұлға», «қазақи тілдік тұлға», «ұлттық тілдік тұлға», «екінші тілдік тұлға», «элитарлық тілдік тұлға» т.б. терминдері де қолданыста кездеседі. Бұл терминдердің «қарапайым», «дағдылы» тілдік тұлғалар мен өзіндік сөзқолданысы бар жоғарыдағы атаулармен аталған тілдік тұлғаларды ажыратып көрсету үшін қатар қолданылғандығы байқалады.

Сонымен, тілдік тұлға ұғымы адамның тілді жоғары дәрежеде меңгергенін көрсететін түсінік. Тұлға белгілі бір мәдениеттен сусындап, салт-дәстүрлерді бойына сіңіріп өседі де, ол оның тілінің қалыптасуына әсер етеді, сондықтан зерттеуші ғалымдар тілдік тұлғалардың мынадай типтерін атайды: *мәдени тілдік тұлға; екі немесе көп тілді меңгерген тілдік тұлға; екінші тілдік тұлға; этникалық тілдік тұлға; көп ұлтты тілдік тұлға; лингвомәдени тілдік тұлға; этномәдени тілдік тұлға; еуразиялық тілдік тұлға; ұлттық тілдік тұлға (қазақ, орыс, ағылшын т.б.); субмәдениетті тілдік тұлға; элитарлық тілдік тұлға.*

Элитарлық сөйлеу мәдениетінің иесі – бұл әдеби тілдің барлық нормаларын меңгерген, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктерімен, әдебиет, сурет пен музыка жауһарларымен таныс, ойын тілдік көркемдеуіш құралдармен әдемі жеткізе алатын тұлға. Элитарлық тілдік тұлға сөздің мәнін түсініп қана қоймай, тілді шығармашылықпен қабылдауы тиіс. Бұл оның сөйлеу барысында сөзді ойната білуінен, сөйлеу мәтінінде әдеби цитаталарды, әзілдерді, афоризмдерді орынды қолдана алуынан көрінеді. Ғылыми айналымда орныққан пікір бойынша, жазушылар, ақындар, ғалымдар, екі не одан да көп тілді жетік меңгерген адам, теле- және радиожүргізушілер, аудармашылар элитарлық тілдік тұлға деп есептеледі.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, көркем мәтінде ерекше тілдік код болады, яғни автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады. Мәтіндегі айтылған ойды түсіну үшін, оқырман санасында тілдік білім болуы керек. Ал тілдік білім деп сөздің мағыналарын түсіну, сөйлемнің мағыналары мен құрылымдарын білу дегенді айтамыз.

Нақты атау берілмеген өлеңде ұлттық таным лексикасы (*ару, жыныс, ер, хал-хадар, әл-пері*), эмоционалды-экспрессивті бірліктер, терминдер, динамикалық етістіктер қолданылған.

Жазушының өзіндік түсінігінен пайда болып, өңдеуден өткен тілдік бірліктерінің негізгісі – индивидуалды-авторлық қолданыстар деп саналады. Шындық әлемнің тілдік болмысын танытуда Е.Бөкетовтің туындысы негізінде қаламгердің *тілдік тұлғасын* айқындайтын *авторлық қолданыстарды* атап көрсетуге болады. Мұндай *оқшаулық бірліктер* жаңа концептуалды мазмұнда өзіндік қалпымен, жаңа бояуымен ерекшеленеді, ұлт болмысының табиғаты жарқырай түседі.

Мысалы, Е.А.Бөкетов туындысынан үзінді келтірілік:

Күкірт, теллур әм селен-

Үшеуі де – халькоген!

Бұл үшеуі, жобасы,

Нәзік жыныс болғасын

Жүрмесе тек біреумен

Құшақтасып қолдасып,

Сезеді ешбір оңбасын. (Евнейдің бұлағы, 9 б.).

Бұл өлең жолдарындағы *нәзік жыныс* метафорасы – автордың тілдік тұлғасын сипаттайтын жеке қолданысы болып танылады. Ең алдымен, автордың сөйлемде өзек етіп алған «*жыныс*» сөзінің мағынасына келсек, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *жыныс* I 1. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің аталығы мен аналығы. 2. Тұқым, нәсіл, зат. II Жер қабатының әртүрлі құм-тастары. III Ағаш қалың, ну өскен орман-тоғай [6,333]. Бұл үзіндіде *жыныс* сөзін қаламгер «Қазақ тілінің түсіндірмесөздігінде» берілген бірінші *адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің аталығы мен аналығы* мағынасында қолданып тұр. Мәнмәтінде халькоген тобына жататын үш элемент – күкірт, теллур, селенді автор *нәзік жыныс* деп атап отыр, яғни олардың *жалғыз* жүрмей, құшақтасып қолдасып жүретінәйел затына тән қасиеттеріне ұқсатып автор өзіндік сөздік қорымен оқырманға жеткізіп отыр. Мұндағы *нәзік жыныс* қолданысы ұқсастық ұғымдардың бір-біріне қатыстылығынан туындаған окказионалдық метафора ретінде тануға болады.

Автордың шығармашылығынан туған метафора заттардың ұқсастығына байланысты жазушының дүниетанымынан пайда болған деп түсінеміз. Химия саласын зерттеуші Е. Бөкетов үшін металдарды метафорамен атау - олардың қасиеттерін жете түсіну нәтижесі. Ойымыздың дәлелі ретінде Е.А. Бөкетовтің сол өлеңінен алынған тағы бір үзіндісіне назар аударалық:

Темір, мырыш, қорғасын,

Қалайы, мыс, никельдей

Мықтылармен табысып,

Жанын алып, жабысып

Әл-перідей арбасар (Евнейдің бұлағы, 9 б.).

Мұндағы окказионалдық метафора *мықтылармен табысып* автор тілінің ерекше поэтикалық таланты және химия ғылымы белгілеріне тән ойлау қабілетін байқатып отыр. Ғылыми ойлау мен көркем шығармашылық адамның айналасындағы дүниені танумен тікелей байланысты. Мәнмәтіндегі *нәзік жандар* жеке дара тұрғаннан гөрі химиялық қасиеті өздерінен басым элементтермен бірігіп, жаңа қосылыс жасауға ұмтылады. Ал, керісінше, осы үш сұлудың арбауына түсіп қалатын *мықтылар* – темір, мырыш, қорғасын, мыс және т.б. Күрделі химиялық реакцияларды әдеби тілмен суреттеп, элементтердің тотығу процесін адамдардың табиғи әрекетіне балау мақсатында жасалған авторлық метафора деп ойлаймыз. Мұндай нысандардың өзгешелігі ұқсастықты тануға, айқындауға көмектеседі. Автор қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстар өзгешелігін оқырманға ерекше әсерлі жеткізіп тұр:

Осы үш ару, үш сұлу,

Батырларын шұбыртып,

Іздегені болып су,

Айдынына күмп еткен,

Күмп еткенде оттегі

Жолыға қалып кенеттен,

Әрбіреуін айналар,

Қолданып талай айдалар,

Тотықтырып жіберер.

Бұл жерде халькогендерді *ару, сұлу* деп, металдарды *батырлар* деп авторлық метафораларды жасаған. Осы өлең арқылы автор химия ғылымындағы металдар мен халькогендердің бірігу және тотығу нәтижесін образды тіл арқылы сипаттап тұр.

Оттегі, сірә, бұл жерде

Д' Артаньян сияқты

Мушкетерге дәнекер

Болғандықтан етті ер.

Үзіндіде белсенді элементтер жанған кезде оттегімен тотығу процесі, яғни оттегінің дәнекер ретінде қызмет атқаратыны сипатталады. Автор оттегіге *етті ер* деген балау жасаған. Бұл да химиялық элементті метафоралау, яғни Е.А.Бөкетовке тән ерекшелік. Реакцияларды суретті тілмен бейнелеп, химияны түсіну жолын жеңілдетіп отыр. Осы үзінді ғалымның тек ұлттық танымдық кеңістігі ғана емес, энциклопедиялық танымдық базасынан да хабардар етіп тұр, яғни ондағы теңеу прецедентті онимге негізделіп, интертекстуалды байланысты көрсетеді. Атос, Портос, Арамис онимдерімен берілген метафоралар да - осының дәлелі. Бұл Е.Бөкетовтің химия саласының білгір маманы, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық танымды, әлемдік әдебиет, мәдениетті ұштастырған элитарлық тілдік тұлға деген қорытынды жасауға негіз деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Букетов Қ.А. Евнейдің бұлағы. – Қарағанды, 2000, 76 б.
2. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт.... дисс. – Алматы, 2007. – 357 б.
3. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері / Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: 2014. - "Абзал-Ай".
4. Карасик Г.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004. -200 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. – 263с.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық). – Алматы: Арыс, 2006, 2007, 2014, 2015. I-XV том.